

Boekbesprekingen

De Vries, Hent (ed.) (2008), *Religion. Beyond a concept*, New York: Fordham University Press, pp. 1006, ISBN 9780823227259 (NWO-project *The future of the religious past*), \$ 35 (paperback).

De studie *Religion. Beyond a concept* is de eerste van vijf publicaties, die in het kader van het NWO-project *The future of the religious past* zullen verschijnen. Met het project wil men de betekenis van de religie in de moderne tijd nader bepalen. De redacteur, Hent de Vries, onthoudt zich in zijn inleiding bewust van een antwoord op de vraag of de religie in moderne samenlevingen uiteindelijk zal blijven bestaan of verdwijnen. Hij is wel van mening dat religie voorlopig maatschappelijk belangrijk blijft, maar dat het begrip godsdienst een nieuwe invulling moet krijgen om ontwikkelingen in het heden en in de toekomst beter te begrijpen. Daartoe zijn bijdragen van vele auteurs, onder wie wetenschapsbeoefenaren van naam, samengebracht in een band van ruim 1000 bladzijden en 43 bijdragen.

In overeenstemming met het streven naar een hernieuwde begripsverkenning is de bundel arm aan empirische gegevens. In plaats daarvan zoeken de meeste auteurs naar adstructie voor hun stellingen in de verwijzingen naar andere auteurs of liever autoriteiten. Het abstractieniveau van de bijdragen is hoog te noemen. De nadruk ligt menigmaal op de filosofische benadering van de religie. De in dit vak ongeschoolde lezer moet zich maar niet laten afschrikken door een flinke dosis Levinas, Derrida en Husserl, vermengd met een scheut Wittgenstein en Heidegger.

Om maar meteen met het belangrijkste bezwaar tegen het boek te beginnen, juist in het geval van een omvangrijke studie met vaak wijdloperige bijdragen van schrijvers, afkomstig uit verschillende disciplines, heeft de lezer behoefte aan toegankelijkheid. Deze schiet helaas te kort. De aanduidingen van de secties, waarin het boek is verdeeld, zoals *Emerging contexts* en *Materiality, mediatization and experience* zijn op zich zelf vaag, hun inhoud blijft heterogeen. De inleiding, waarin de samenhang van de verschillende onderdelen belicht had kunnen worden, is een zelfstandige bijdrage en neemt alleen al 100 bladzijden in beslag. Een register ontbreekt. De bijdragen worden niet voorafgegaan door een korte samenvatting. Kortom, de lezer krijgt nogal wat te verstouwen. Hij moet meer moeite doen om in het boek door te dringen dan bij beperking van de omvang, van het aantal bijdragen en door de toevoeging van een leeswijzer nodig zou zijn geweest.

In de verschillende bijdragen ligt de nadruk op recente ontwikkelingen in de zingeving en niet zozeer op de analyse van de moderniteit als kenmerk van de maatschappelijke structuur. Het blijft hier bij verspreide opmerkingen. Zo vermeldt Casanova met een verwijzing naar Eisenstadt dat modernisering in verschillende vormen optreedt, die verschillen in hun acceptatie van religieuze tradities.

Over het algemeen mag de lezer veronderstellen dat de moderniteit de godsdienst op twee manieren beïnvloedt: er kan verandering van gedaante optreden en de moderniteit kan het voortbestaan van de religie bedreigen. De auteurs houden vrijwel geen rekening met de tweede mogelijkheid. Een essay over blijvend ongelof ontbreekt dan ook, hoewel dit verschijnsel zeker in West-Europese landen wel degelijk optreedt. Volgens bijvoorbeeld de onderzoeken uit de reeks 'God in Nederland' en de enquêtes van het Sociaal en Cultureel Planbureau ontkent ongeveer 18% van de ondervraagden het bestaan van God, ongeveer 25% is daar met zekerheid van overtuigd. Het ligt in de verwachting dat het eerste percentage in de komende jaren nog wat zal stijgen en dat het tweede zal dalen, zodat in Nederland op den duur waarschijnlijk 20% ongelovigen tegenover 20% overtuigde gelovigen zullen staan. Het ongelof is dus geen te verwaarlozen verschijnsel. In het boek overheerst echter de mening dat er altijd religie zal zijn, maar dat die onder invloed van de moderne tijd verandert. Vooral deze veranderingen worden in kaart gebracht.

Er laten zich groepen van bijdragen onderscheiden. Er zijn enkele stukken met een algemene visie op de veranderingen van de religie. In een veel grotere groep van essays staat het begrip spiritualiteit centraal. Tenslotte onderzoeken verschillende auteurs de aanwezigheid van het religieuze element op verschillende terreinen, zoals de kunst, de massamedia en de technologie.

De volgende bijdragen geven vooral een algemene visie weer. Casanova stelt het ontstaan van syncretismen centraal. Wereldwijde massale migratie en de media zorgen voor een intensieve diffusie van de wereldgodsdiensten, die elkaar zullen beïnvloeden. Het ziet er naar uit dat er een netwerk van mogelijk weinig specifieke zingeving over de wereld komt te liggen. Het contact met andere religies zal volgens Lambek echter een tegengesteld gevolg hebben. Men zal zich op de al dan niet vermeende grondslagen van het eigen geloof terugtrekken met fundamentalisme als gevolg. De auteur spreekt hier van *provincializing God*. Onderling contact kan eveneens samengaan met een versterkte mate van toeschrijving of attributie. Boyarin poneert de stelling dat het jodendom veel minder dogmatisch en veel minder een eenheid is dan wordt verondersteld. Het zou hier gaan om een stempel dat de betreffende religie door het Christendom is opgelegd. Deze visie opent de mogelijkheid om het begrip religie ook als een politiek concept te beschouwen. De gedachten van Atlan gaan die kant uit als hij schrijft over de houding tegenover de joden in Algerije en Frankrijk in de Tweede Wereldoorlog en de jaren, die daarop volgden. Hij citeert de bekende uitspraak van Sartre volgens welke de antisemiet bepaalt wie en wat een jood is. De standpunten van deze auteurs verschillen, maar zij sluiten elkaar natuurlijk niet uit. In een complexe wereld en in samenlevingen met verschillende religies, samengesteld uit verschillende categorieën met verschillende levensbeschouwelijke tradities gebeurt er natuurlijk van alles wat.

Veel van de overige bijdragen behandelen de spiritualiteit als het belangrijkste kenmerk van de hedendaagse religieuze besef. Uit de verschillende opvattingen laat zich een

‘grootste gemene deler’ afleiden. Bij de spiritualiteit gaat het om persoonlijke en emotionele ervaring, die degene die haar ondergaat bevredigt en hem het besef geeft meer te weten over de zin van het eigen leven en van de wereld, die hem omringt. De ervaring zal doorgaans betrekking hebben op het bovennatuurlijke of het transcendentale, maar dat hoeft niet. Een politieke leer of zelfs de idealen, die men voor het eigen leven koestert, kunnen eveneens zingevend zijn. In elk geval staat de spiritualiteit - zoals Van der Veer opmerkt - in tegenstelling tot de gevestigde religie als een geheel van leerstellingen, vaste rituelen en organisatie. Volgens deze auteur wil de moderne mens buiten de gebruikelijke kaders om religieuze ervaringen ondergaan. Het gaat hem vooral om de emotie, om de geloofsdaad, om *the act of believing*.

Taylor schrijft eveneens over het toegenomen belang van persoonlijke ervaring en overtuiging, van *personal commitment* en *personal devotion*, waarbij het Godsbegrip verwaagt. Nu kunnen deze verschijnselen natuurlijk ook binnen de kerken optreden. Velen zullen dan ook niet definitief breken met de kerk, maar afstand nemen van de traditie, zodat het aantal randleden toeneemt. Verder biedt zijn bijdrage een overzicht van de situatie in West-Europa en in de Verenigde Staten.

Hervieu-Léger hecht vooral belang aan de traditie. Van alle auteurs blijft zij het dichtst bij de traditionele opvatting van de godsdienst. De traditie levert namelijk de legitimering op, waaraan elke religie behoefte heeft. De moderne samenleving kent echter verschillende religieuze tradities, hetgeen onzekerheid bevordert en het belang van de persoonlijke ervaring toch weer stimuleert.

Sommige auteurs, zoals Drees, zien alle symbolen, die sterke emoties oproepen, als kenmerkend voor de spiritualiteit. Zulke symbolen zijn echter niet alleen in de religie in het algemeen en binnen de gevestigde kerken te vinden. Deze visie is verwant met de gedachte, dat elk sterk geloof als religieus mag worden beschouwd. Hierdoor wordt het mogelijk om seculaire stelsels als religie te beschouwen. Warner onderzoekt de mogelijkheid of bepaalde aspecten van het liberalisme als religieus kunnen worden beschouwd, overigens zonder dat hij tot een definitieve uitspraak komt. Cohen, de burgemeester van Amsterdam, bepreekt de verhouding tussen de religie en de staat. Volgens hem dient de overheid een religieus neutraal standpunt in te nemen, maar mag godsdienstige groeperingen het recht de politieke betekenis van hun leer uit te dragen niet worden ontzegd. Halsema rekt de betekenis van het begrip religie verder op met de stelling dat de idealen voor het eigen leven er onder begrepen moeten worden. Religie zou dus ook de verwerking van een persoonlijk levensproject kunnen zijn.

Schrijvers, die de New Age, de Pinkstergemeenten en orthodoxe protestantse kerken behandelen, leggen nadruk op sterke, persoonlijk doorleefde emotie als kenmerk van het moderne religieuze besef. Aupers en Houtman zien de *sacralization of the self* als de kern van de New Age. Het individu put zijn spirituele ervaring uit de diepere lagen van de eigen persoonlijkheid, wat die dan ook mogen zijn. In een andere bijdrage vermelden Aupers, Houtman en Pels het succes van dit idee in bedrijfsopleidingen. De Pinkstergemeenten

kennen het zelf als sacrale entiteit natuurlijk niet. Daar speelt de emotie echter een grote rol. Droogers is zelfs van mening dat men het emotionele belang van dienst en rituelen niet werkelijk kan begrijpen als men daar niet zelf actief aan deelneemt. Versteeg treft in een *casestudy* eveneens intense emotionaliteit aan bij een orthodoxe protestantse gemeente in Houten. Hij beschrijft het verschijnsel van de *ministry*, waarbij na de kerkdienst een groep gemeenteleden bidt voor degenen die dat willen, zodat de laatsten hulp krijgen bij de overwinning van persoonlijke moeilijkheden. Hier raakt de kerk aan de *client cult*. Vooral in deze bijdragen wordt aangenomen dat de kerken alleen nog succes kunnen hebben als zij tegemoet komen aan het verlangen naar emotie en charisma.

De uiteenzettingen over de aanwezigheid van spiritualiteit op diverse maatschappelijke terreinen liggen wat buiten de hoofdlijn van de bijdragen, die tot nu toe werden vermeld. De beeldende kunst, zeker als zij abstract is, zou een bron van geestelijke ervaringen vormen. Van der Veer verwijst in dit verband naar Kandinsky's manifest *Über das Geistige in der Kunst* uit 1911. Alexandrova behandelt de artistieke weergave van de dood aan de hand van een sculptuur uit 2004, die herinnert aan de traditionele afbeelding van de kruisiging, maar daar toch ook weer van verschilt. Van Maas onderwerpt de moderne religieuze muziek aan een beschouwing. Zito analyseert de theologische opvattingen achter de televisieserie *Joan of Arcadia*. Het gaat hier om het verhaal van een gewone *high school* leerlinge aan wie God als een willekeurige voorbijganger verschijnt. Hij geeft Joan opdrachten, die zij soms niet begrijpt, maar waarmee zij uiteindelijk toch harmonie en geluk in haar directe omgeving weet te verspreiden. De uitzendingen zijn in Nederland bij de commerciële televisie te zien geweest. Het programma was vooral populair in de Verenigde Staten met zo'n 10 miljoen kijkers per aflevering. De auteur concludeert dat een religieuze boodschap zo in een aansprekend verhaal kan worden verpakt, dat velen er door geboeid worden. Het valt overigens op dat ouderen meer belangstelling toonden dan jongeren, hetgeen men van een moderne benadering niet verwacht zou hebben. In dezelfde groep van bijdragen is ook een moeilijk leesbare bijdrage van Largier over religieuze elementen in de film opgenomen.

Enkele essays hebben speciaal de relatie tussen technologie en religie tot onderwerp. Aupers, Houtman en Pels menen dat de computer en alles wat daarbij hoort een bron van religieuze kennis en ervaringen, de 'cybergnosis', kunnen zijn. Stalow beschrijft de invloed van de telegraaf op het Spiritisme, voornamelijk in de 19de eeuw. Als het mogelijk was om boodschappen elektronisch over grote afstand over te brengen, zo redeneerde men toen, zou dat ook met mededelingen uit de geestenwereld het geval moeten zijn. De elektriciteit was het fluïdum, dat de verzending van zulke boodschappen mogelijk maakte.

Over ontwikkelingen in de wereldgodsdiensten komt de lezer minder te weten dan hij had mogen verwachten van een boek dat de algemene titel *Religion* draagt. De studie van Das over een Hindoeïstische gezezer is op zichzelf bezien belangwekkend, maar had ook in een andere bundel een plaats kunnen vinden. Asad levert twee bijdragen over de Islam,

waarvan er een naar aanleiding van de Deense 'cartoonrellen' geschreven is. Het stuk gaat over de verschillen in betekenis van de begrippen blasfemie en vrijheid van meningsuiting binnen de Islam en in de Westerse wereld. Gelet op de actualiteit zou meer aandacht voor de Islam op zijn plaats zijn geweest. Misschien wordt daar in de volgende publicaties plaats voor ingeruimd.

Wat valt er nu over het boek als geheel te concluderen? Het begrip spiritualiteit met zijn strikt subjectieve karakter sluit aan bij huidige discussie. De afgelopen jaren hebben vele auteurs de geestelijke ervaring centraal gesteld, bijvoorbeeld in de studie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uit 2004. Er is eveneens sprake van affiniteit met de opvatting van de mensen zelf, zoals die blijkt uit de serie over religieuze ervaringen van het dagblad *Trouw*. Het blijft natuurlijk wel onduidelijk hoeveel mensen nu precies spirituele ervaringen hebben en hoeveel er in de consumptiemaatschappij wars van zijn. In elk geval komen steeds andere onderwerpen naar voren, wat gezien de afkeer van institutionalisering begrijpelijk is. De specifieke spirituele ervaring krijgt daardoor het karakter van een eendagsvlieg. In Nederland bijvoorbeeld is de ophief over wonderen nog maar nauwelijks verzwakt of Pim van Lommels boek over 'bijna-doodervaringen' haalt een hoge oplage. Het vluchtige aspect van de moderne spiritualiteit is in de bundel grotendeels verwaarloosd.

Het begrip spiritualiteit heeft ook nadelen. Door de nadruk op de persoonlijke ervaring dreigt de institutionele kant van de religie te worden veronachtzaamd. Zo blijft het bij de vermelding van enkele genootschappen, waar de emotionele geloofsbeleving een opvallende plaats inneemt. Toch speelt een belangrijk deel van het geestelijk leven zich nog steeds af in de kerken.

Verder wordt de aanwezigheid van spiritualiteit op zoveel terreinen verondersteld, dat de discussie over het belang ervan oeverloos dreigt te worden. Als de onderzoeker bij nadere beschouwing de spiritualiteit op het ene terrein niet vindt, vindt hij het wel op het andere. Spiritualiteit is er dus altijd wel. Men kan zelfs volhouden dat op deze manier toetsbare uitspraken over het belang van de religie in de moderne samenleving onmogelijk worden. Kortom, in de opvatting van de religie, zoals die hier is verdedigd, dreigt het begrip zo sterk te verwateren dat het onbruikbaar wordt.

De afschaffing van het traditionele idee van de religie als een vast uitgangspunt lijkt dan ook voorbarig te zijn. Van de auteurs overweegt alleen Hervieux-Léger deze mogelijkheid. Zij stelt voor de gebruikelijke opvatting systematisch te gebruiken als een ideaaltipe, waarmee onderzoekers vaststellen in hoeverre veronderstelde nieuwigheden er van verschillen.

Ondanks de inspanningen, die auteurs en redactie zich hebben getroost, blijft de lezer van het boek *Religion* met nogal wat vragen zitten. Mogelijk worden deze in de volgende publicaties van het project beantwoord. Dat er nog een vervolg komt, stelt niet in alle

opzichten gerust. De onderhavige publicatie was omvangrijk en viel moeilijk te overzien. Hier is aanleiding voor een ‘plaagstootje’. De aankondiging dat er nog vier boeken zullen volgen, doet de bespreker met Max Dendermonde verzuchten: ‘De wereld gaat aan vlijt ten onder’!

Jos Becker

Den Haag

Saane, Joke van (2008), *Gebedsgenezing. Boerenbedrog of serieus alternatief?*, Kampen: Ten Have, pp. 128, ISBN 9789025958404, € 12,50.

Gebedsgenezing staat in de belangstelling van de kerken en van de media. We kunnen er niet meer omheen, zo stelt Van Saane in het hier te bespreken boekje. Er is veel debat en veel onduidelijkheid over, en haar doel is helderheid in de discussie te brengen, door met een nuchtere – sociaalwetenschappelijke – bril naar het verschijnsel te kijken. Dat is een te prijzen uitgangspunt, maar de keuze van de ondertitel van het werk lijkt daar toch op zijn minst enigermate mee in tegenspraak. Maar het gaat uiteraard niet aan om het oordeel over dit werk te baseren op een ondertitel, dat moet op basis van de inhoud gebeuren.

In het eerste hoofdstuk wordt de media-aandacht voor wonderen aan de orde gesteld, verschillende tv-programma’s komen aan bod. Verder wordt kort ingegaan op spirituele genezing in de evangelische context en bij Winti en Reiki. Het belangrijkste deel echter is een onderzoek dat Joke van Saane met Hijme Stoffels deed onder 900 EO-leden. Hieruit bleek dat: 1) gebedsgenezing zeer populair is onder de respondenten, 2) slechts een heel gering deel van degenen die genezing zoeken ook daadwerkelijk wordt genezen, 3) het vooral lijders aan ziekten met een sterk psychische component zijn die genezing ontvangen, 4) gebedsgenezing van een geheel andere orde is dan een medische ingreep. Het is geen rationele daad, maar een geloofsdaad. De vraag is dan ook of een ongelovige wel genezen kan worden, en 5) die niet genezen worden hanteren een bepaalde strategie om over hun teleurstelling heen te komen. Meestal heeft het niet genezen worden weinig invloed op hun geloof.

In het tweede hoofdstuk wordt de vraag beantwoord waarom mensen naar een gebedsgenezer gaan. Een van de redenen daarvoor is de onvrede met de huidige medische wetenschap en dan vooral met de artsen, die de patiënt zien als een geval en de klachten reduceren tot lichamelijke gebreken. Zij zien slechts het lichaam, er worden door hen kwalen genezen, maar geen mensen geheeld. Gebedsgenezers en medici spreken verschillende talen en handelen in twee gescheiden werelden. Voor onbegrepen ziekten, aandoeningen waarvoor geen eenduidige lichamelijke verklaring kan worden gegeven, hebben medici minder oog. Het verbaast dan ook niet, meent schijfster, dat mensen met een onbegrepen ziekte terugvallen op gebedsgenezing. Een andere reden wordt vermoed in de nadruk op